

УДК 344.65

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i5.271>**Ю. А. Козаченко**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавського державного аграрного університету
orcid.org/0000-0002-2617-8259

О. С. Кальян

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри підприємництва і права
Полтавського державного аграрного університету
orcid.org/0000-0003-2345-3929

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ БЕЗСТОРОННОСТІ СУДДІ ЯК ПРИНЦИПУ СУДОЧИНСТВА

У статті розглянуто питання, які стосуються теоретико-правового визначення принципу безсторонності судді в розрізі правової науки, та охарактеризовано співвідношення цього принципу з іншими концептуальними засадами здійснення судочинства з урахуванням темпоральних змін сучасної практики правозастосування в демократичній та правовій державі.

Нормативне закріплення на національному та міжнародному рівні принципу безсторонності судді є результатом демократизації правового регулювання суспільних відносин, що сприяє підвищенню рівня довіри суспільства до суду як інституції та є одним із засобів подолання негативних тенденцій, які виникають у суспільній свідомості, зважаючи на наявність таких чинників, як корумпованість, політизованість органів державної влади тощо.

Крім того, проаналізовано умови нормативної регламентації права на незалежний і неупереджений суд у контексті забезпечення реалізації права на справедливий судовий розгляд. Доведено, що принцип безсторонності суду не тільки має вагомое значення для забезпечення функціонування судової системи України, а і є суттєвою правовою фундацією для суспільства і держави загалом, оскільки є невід'ємним елементом гарантованості реалізації прав і свобод людини і громадянина та «лакмусовим папірцем», що характеризує рівень розвитку держави загалом. У правовій державі цей принцип є основоположним у системі юрисдикційного захисту прав особи, адже найбільш ефективною його формою є саме судовий захист порушених, невизнаних чи оспорених прав.

Визначено, що дослідження принципу безсторонності судді є теоретично і практично значущим, оскільки на цьому етапі суспільно-правового розвитку його основні параметри і критерії не тільки сформовані на законодавчому рівні, а й невід'ємно пов'язані з результатами процесуальної діяльності такої інституції, як Європейський суд із прав людини.

Ключові слова: безсторонність судді, принцип, судочинство, правосуддя.

Kozachenko Yu. A., Kalian. O. S. THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF JUDGE'S IMPARTIALITY AS A PRINCIPLE OF PROCEEDINGS

The article considers issues related to the theoretical and legal definition of the principle of impartiality of a judge in terms of legal science, and describes the relationship of this principle with other conceptual principles of justice, taking into account the temporal changes of modern law enforcement practice in a democratic and legal state.

The normative consolidation at the national and international level of the principle of impartiality of a judge is the result of democratization of legal regulation of public relations, which increases public confidence in the court as an institution and is one of the means to overcome negative trends in the public consciousness due to corruption, politicization of public authorities, etc.

In addition, the conditions of normative regulation of the right to an independent and impartial court in the context of ensuring the exercise of the right to a fair trial are analyzed. It is proved that the principle of impartiality of the court is important not only for ensuring the functioning of the judicial system of Ukraine, it is an essential legal foundation for society and the state as a whole, as it is an integral element of guaranteeing human and civil rights and freedoms characterizes the level of development of the state as a whole. In a state governed by the rule of law, this principle is fundamental in the system of jurisdictional protection of individual rights, because its most effective form is judicial protection of violated, unrecognized or disputed rights.

It is determined that the study of the principle of impartiality of a judge is theoretically and practically significant, because at this stage of social and legal development its main parameters and criteria are not only formed at the legislative level, but also inextricably linked with the results of such institution as the European Court. on human rights.

Key words: impartiality of a judge, principle, proceedings, justice.

Постановка проблеми. Відправлення правосуддя є виключною і невідчужуваною прерогативою судової гілки влади, завдання якої спрямовані на справедливий, безсторонній та своєчасний розгляд і вирішення справи судом відповідно до

норм матеріального права з неухильним дотриманням засад судочинства. Правосуддя є не тільки гарантією принципу верховенства права та забезпечення прав і свобод людини, а й важливою передумовою розбудови демократичної, соціаль-

ної, правової держави, адже у будь-якій демократичній державі суд визнається головним правозахисним суб'єктом.

Із моменту проголошення незалежності та початку демократичних перетворень в Україні діяльність судової системи, зокрема аспектів ефективності та якості судового розгляду справ, перебуває в центрі уваги державних і політичних діячів, юристів і соціологів, громадськості. Невід'ємним складником поняття «правосуддя» є безсторонність суду як одна з базових засад організації судової влади та запорука справедливого судового захисту прав, свобод та інтересів кожного. Однак результати дослідження, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова в березні 2019 року, свідчать, що 42,8% респондентів «зовсім не довіряють судовій системі України» і тільки 1,8% опитаних «повністю довіряють» [1]. Це вказує на актуальність дослідження змісту принципу неупередженості судді під час розгляду справи, визначення особливостей його тлумачення в міжнародних стандартах та національному законодавстві України й аналізу юридичних гарантій його забезпечення.

Оцінка стану літератури. Зміст принципів судочинства розкривали в працях провідні вчені: В.Б. Авер'янов, В.П. Базов, Т.В. Варфоломєєв, С.В. Ківалов, В.В. Комаров, Р.О. Куйбіда, В.К. Матвійчук, О.М. Пасенюк, В.Г. Перепелюк, В.Ф. Погорілко, С.П. Погребняк, Д.М. Притика, П.М. Рабинович, А.О. Селіванов, В.С. Стефанік, В.Е. Теліпко, Ю.М. Тодика, М.В. Цвік, Ю.С. Шемчущенко та ін. Метою статті є теоретико-правове дослідження змісту принципу безсторонності судді та юридичних гарантій його забезпечення згідно з положеннями міжнародних стандартів і національного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні стандарти у сфері правосуддя відбивають позитивний досвід функціонування судової гілки влади розвинутих демократичних держав та розглядають принцип неупередженості суддів під час розгляду справи як обов'язкову передумову верховенства права, невід'ємний складник незалежності правосуддя та основоположну гарантію справедливого суду. Згідно з пунктом 10 Висновку Консультативної ради європейських суддів № 1 (2001) «незалежність суддів є прерогативою чи привілеєм не для захисту власних інтересів, а в інтересах верховенства права та тих, хто шукає та очікує правосуддя» [2].

Принцип неупередженості судді під час розгляду справи відтворений у низці міжнародно-правових актів, як-от: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи незалежності судових органів» (1985 р.), Рекомендація № (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи «Незалежність, діє-

вість та роль суддів», Європейська Хартія про статус суддів (1998 р.), Висновок Консультативної ради європейських суддів № 1 (2001) про стандарти незалежності судових органів та незмінність суддів, висновки Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) тощо.

Безсторонність суду означає відсутність упередженості та суб'єктивізму. Вимога судової неупередженості є розвитком основоположного принципу, сформульованого ще в часи Стародавнього Риму: *nemo esse debet iudex in propria causa* – «ніхто не може бути суддею у власній справі» [3, с. 183]. Консультативна рада європейських суддів у Висновку № 1 (2001) наголошує, що «значущість цього принципу виходить за межі окремої судової справи та її сторін. Судовій владі повинні довіряти не лише сторони окремої справи, а й суспільство загалом. Таким чином, суддя не просто має бути вільним від будь-яких зв'язків, симпатій, а й повинен уважатися вільним від упередженості з точки зору розсудливого спостерігача. В іншому разі довіру до судової влади може бути підірвано» (пункт 12) [2].

На міжнародному рівні право на розгляд справи неупередженим судом гарантується Європейською конвенцією з прав людини (ратифікована Законом України Верховної Ради України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР), стаття 6 якої передбачає, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [4].

Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) забезпечує систематичний підхід до визначення змісту принципу неупередженості судді під час розгляду справи та розкриває його важливі аспекти у своїх правозастосовних рішеннях, які є джерелом правової системи України (згідно з положеннями Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини») [5]. ЄСПЛ виокремлює об'єктивний і суб'єктивний критерії оцінки безсторонності («*Kyprianou v. Cyprus*», пункт 118 [6]; «*Piersack v. Belgium*», пункт 30 [7]; «*De Cubber v. Belgium*», пункти 25, 26 [8]).

Суб'єктивна неупередженість має особистий характер, пов'язана з особою судді, з його особистими переконаннями, зумовлюється поведінкою судді в кожному конкретному випадку та необхідністю встановити, чи мав він особисту зацікавленість або упередженість у певній справі. Один із суб'єктивних виявів неупередженості – публічна поведінка судді, його публічні висловлювання, що містять оцінку дій чи позиції однієї зі сторін справи [9, с. 25]. Наприклад, у справі «*Belukha*

v. Ukraine» (2006 р.) ЄСПЛ дійшов висновку про порушення суб'єктивного критерію неупередженості, оскільки будівельна компанія (відповідач) безкоштовно забезпечила суд ґратами для вікон, надала комп'ютер у користування суду й відремонтувала опалювальну систему суду (пункти 44, 51) [10]. ЄСПЛ наголошує на тому, що особиста безсторонність судді повинна презюмуватися за відсутності доказів зворотного («Kyprianou v. Cyprus», пункт 119 [6]).

Під час тлумачення принципу неупередженості судді ЄСПЛ не обмежується суб'єктивним критерієм, а враховує обставини, пов'язані з виконуваними функціями судді та внутрішньою організацією суду (об'єктивний підхід). У справі «De Cubber v. Belgium» (1984 р.) ЄСПЛ відтворює вихідну засаду судочинства – «правосуддя має не тільки чинитися, а має також бути видно, що воно чиниться» (пункт 26), тому будь-який суддя, щодо якого є обґрунтовані підстави побоюватися в упередженості, має бути відведений [8]. Тобто безсторонність розцінюється як важливий зовнішній елемент судочинства.

Об'єктивна неупередженість стосується функціонального характеру діяльності суду та структурних питань організації складу суду. Об'єктивний критерій безсторонності судді стосується ієрархічних чи інших зв'язків між суддею та учасниками процесу; порушення законодавчо встановленої процедури формування суду (колегії суддів) для розгляду конкретної справи; зміни територіальної підсудності і неповідомлення сторони процесу про таке рішення або про юридичні підстави рішення; недотримання порядку призначення експертизи або неналежне виконання експертами своїх обов'язків; нехтування правилами оцінки доказів тощо. Наприклад, порушенням об'єктивного критерію неупередженості судді в справі «Sovtransavto Holding v. Ukraine» ЄСПЛ визнає факт втручання в провадження органів державної влади найвищого рівня, зокрема Президента України, що, на думку ЄСПЛ, свідчить про брак поваги до самого функціонування судової гілки влади (пункт 80) [11].

В аспекті об'єктивного критерію доцільно згадати положення Рекомендації (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи щодо незалежності, ефективності та ролі суддів, згідно з яким судді повинні приймати свої рішення цілком незалежно і мати змогу діяти без обмежень, без неправомочного впливу, підбурення, тиску, погроз, неправомочного прямого чи непрямого втручання (незалежно від того, з чийого боку та через які мотиви воно здійснювалось). Судді мають бути цілком вільними у винесенні неупередженого рішення у справі, яку вони розглядають, покладатись на внутрішнє переконання, власне тлумачення фактів та чинне законодавство (принцип I.2.d) [12].

Слід зазначити, що наявність ознак одного з критеріїв безсторонності не виключає можливості одночасної наявності ознак іншого: поведінка судді може викликати сумніви в його неупередженості з точки зору зовнішнього спостерігача (об'єктивний критерій) й із точки зору особистої заінтересованості (суб'єктивний критерій). Тобто неупередженість судді має оцінюватись з урахуванням і об'єктивного, і суб'єктивного критеріїв. Крім того, ЄСПЛ наголошує на третьому критерії, який застосовується у разі розгляду справи судом у складі кількох суддів; він передбачає визначення безсторонності кожного із суддів окремо від суб'єктивного й об'єктивного критерію, те, чи мають місце факти, які говорять про упередженість колегії судів загалом («Kyprianou v. Cyprus», пункт 118 [6]).

У Висновку № 1 (2001) Консультативна рада європейських суддів звертає увагу, що незалежність судової влади та неупередженість суддів має забезпечуватись внутрішніми стандартами якнайвищого рівня (пункт 14) [2]. В Україні право особи на справедливий суд установлене процесуальними кодифікованими актами. Законом України «Про судоустрій і статус суддів» кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом (стаття 7) [13]. Згідно з положеннями національного законодавства України особа, вступаючи на посаду судді, присягає Українському народові об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно, справедливо та кваліфіковано здійснювати правосуддя від імені України, керуватись принципом верховенства права, підкорюватись лише закону, чесно і сумлінно здійснювати повноваження та виконувати обов'язки судді, дотримуватись етичних принципів і правил поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді або підривають авторитет правосуддя. Отже, неупереджений розгляд справ є обов'язком судді та складником його присяги.

Право на розгляд справи безстороннім судом передбачає наявність конкретних гарантій, які б дозволили реалізувати його в повному обсязі і забезпечити ефективне поновлення в правах за допомогою правосуддя, що відповідає вимогам справедливості.

Інститут відводу (самовідводу) судді (суду) є однією з основних гарантій забезпечення безсторонності судді в розгляді справи, яка «покликана забезпечити надійний захист процесу від імовірно негативного впливу з боку упередженого суду» [14, с. 155]. Із метою виконання завдань судочинства суддя має здійснювати оцінку доказів, які є у справі, за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні; жодні

докази не мають для суду задалегідь установленної сили.

Згідно з вітчизняним процесуальним законодавством підстави для відводу судді можуть мати об'єктивний чи суб'єктивний характер. Підстави для відводу судді суб'єктивного характеру мають місце за умов упередженості судді щодо конкретного учасника справи або упередженості судді в результатах розгляду справи (зокрема, якщо суддя є членом сім'ї або близьким родичем будь-кого з учасників судового процесу; якщо суддя брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання). Серед підстав для відводу судді об'єктивного характеру можна виокремити порушення процесуального порядку визначення судді для розгляду справи або вимоги щодо неможливості повторної участі судді у розгляді справи в суді іншої інстанції тощо.

Слід зазначити, що вимога неупередженості висувається не лише до професійних суддів, а й до присяжних, через яких народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя. Згідно з українським процесуальним законодавством присяжні беруть участь у розгляді окремих категорій кримінальних та цивільних справ, забезпечуючи цим громадський контроль у сфері судочинства. Якщо ж Кримінальний процесуальний кодекс України визначає підстави та порядок відводу присяжного на рівні з професійним суддею (стаття 75 [15]), то Цивільний процесуальний кодекс України не передбачає можливості застосування інституту відводу присяжного в разі його упередженості, що є прогалиною процесуального законодавства [17].

Поряд з інститутом відводу гарантією об'єктивного розгляду справи та запобігання затягуванню процесу є інститут самовідводу. Суддя зобов'язаний заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством, у разі наявності упередженості щодо одного з учасників процесу, а також у разі, якщо судді з його власних джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи. Тобто процесуальне законодавство встановлює обов'язок судді заявити самовідвід від участі в розгляді справи у випадку неможливості ухвалення ним об'єктивного рішення у справі. Погоджуємось із думкою, що значна частина сумнівів щодо особистої безсторонності судді з погляду суб'єктивного критерію могла би бути знята за безумовної реалізації права на самовідвід [16, с. 114].

Висновки. Таким чином, однією з базових засад організації судової влади та гарантією судового захисту прав, свобод та інтересів особи є безсторонність судді під час відправлення правосуддя. Судовий розгляд повинен здійснюватися суддею, який не має особистої заінтересованості в справі і який спроможний виконати роль неупередже-

ного арбітра, що приймає рішення за внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні доказів, та відповідно до норм закону.

Основними юридичними гарантіями принципу безсторонності судді під час розгляду справи слід назвати: інститут відводу (самовідводу) судді; інститут оскарження судових рішень до вищих судових інстанцій; дисциплінарну відповідальність судді за умисне або внаслідок недбалості порушення правил щодо відводу (самовідводу); кримінальну відповідальність судді за постановлення свідомо неправосудного рішення; перегляд судового рішення у зв'язку з виключними обставинами, а саме у зв'язку з установленням вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок якого було ухвалено судові рішення.

Справедливий неупереджений розгляд справи, що відбувається на засадах верховенства права, за умови дотримання встановленої законодавством процесуальної форми діяльності суду та правильного застосування норми матеріального права для врегулювання спірних правовідносин є основним чинником авторитету судової влади, забезпечення впевненості суспільства в чесності та невідчужуваності суддів.

Література

1. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. Український центр економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова : офіц. вебсайт. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-2>
2. Про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів : Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи від 01.01.2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a52
3. Пилипчук О.О. Зародження і розвиток права в Давньому Римі (середина VIII–VI ст. до н.е.). *Історія науки і техніки*. 2018, Том 8, Вип. 1 (12). С. 179–190.
4. Про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
5. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260
6. Case of Kyprianou v. Cyprus (Application no. 73797/01). Judgment of European Court of Human Rights. Strasbourg 27 January 2004. URL: <http://www.legal-tools.org/doc/27b9ad/pdf/>
7. Case of Piersack v. Belgium (Application no. 8692/79). Judgment of European Court of Human Rights. Strasbourg 1 October 1982. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/5f0512/pdf/>
8. Case of De Cubber v. Belgium (Application no. 9186/80). Judgment of European Court of Human Rights. Strasbourg 26 October 1984. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/233c17/pdf/>

9. Лужанський А.В. Безсторонній суд як об'єкт доступу в контексті міжнародних зобов'язань України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 2. С. 20–25.
10. Справа «Білуха проти України» (Заява № 33949/02) : Рішення Європейського суду з прав людини, Страсбург, 09.11.2006 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 19. Ст. 785.
11. Справа «Совтрансавто-Холдинг» проти України» (заява № 48553/99) : Рішення Європейського суду з прав людини, Страсбург, від 25.07.2002 р. *Офіційний вісник України*. 2003. № 44. Ст. 2344.
12. Незалежність, дієвість та роль суддів : Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № (94) 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323
13. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 1402-VIII. Ст. 7.
14. Кравчук В.М. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України. Харків : Фактор, 2011. 800 с.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
16. Бучик А. Аналіз теорії, практики та механізмів реалізації права на відвід (самовідвід) судді. *Юридична Україна*. 2015. № 10–12. С. 110–116.
17. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-4. *Відомості Верховної Ради*. 2004, № 40 42. Ст. 492.